

Lajos Veronika

Etnográfia és oral history

2007-ben az oral history volt a központi témája a Replika című társadalomtudományi folyóirat 58. számának.¹ Az esettanulmányok és az ajánló bibliográfia mellett a folyóirat szerkesztői társadalomtudósoknak tették fel az alábbi körkérdést: „Ön miben látja a szóbeli történeti források jelentőségét saját kutatásainak tükrében?”. A Replika tematikus száma nemcsak azt mutatta be, hogy milyen változatos lehet az oral history alkalmazása és értelmezése, hanem azt is, hogy az egyes tudományterületek miként használják fel az orális történeteket.

Elméleti szempontból nehezen indokolható, írja az észak-amerikai oral historikus, Ronald J. Grele, hogy a szóbeli forrásokat miért ne lehetne alávetni az interjúkat feldolgozó egyéb szakterületek – mint például a nyelvészet – elemzési módszerének.² Jelen tanulmány ehhez a gondolathoz kapcsolódva az interjúkészítés és a terepkutatás egy hagyományos területén, a kulturális antropológiában ismert teoretikus és módszertani megállapítások bemutatásával igyekszik felhívni a figyelmet az oral history alkalmazásának néhány elméleti és gyakorlati kérdésére.

A múltra vonatkozó elbeszélések kutatási témaként és/vagy módszerként több mint nyolcvan éve vannak jelen a kulturális antropológiában és a történettudományban; az oral history mint történeti kutatási terület tehát viszonylag új jelenség. Előbbi szinte a kezdetektől, a 19. század utolsó harmadától foglalkozott a múlt eseményeit elbeszélő történetek gyűjtésével, míg az elsősorban archiválási szándékkal rögzített orális történeti interjúk az 1920–30-as években jelentek meg az Amerikai Egyesült Államokban.³

A szóbeli történetek kutatásának kezdetétől természetesen jelentős változások mentek végbe mindkét diszciplína személetmódjában, módszertanában és elméleti megközelítésében. A sajátos tudománytörténeti fejlődés mellett az 1970–80-as években mindkettőt egyaránt érintette a modern tudományos gondolkodás alapjaira – mint például a metanarratívák

Lajos Veronika (1979) – tudományos munkatárs, PhD, MTA-DE Néprajzi Kutatócsoport, Debreceni Egyetem, lajosvera@yahoo.co.uk

A kutatásokat az MTA-DE Néprajzi Kutatócsoport és az OTKA K 72807 pályázat támogatta. Tanulmányomban az oral history mellett az orális történeti interjú, az orális történet, a szóbeli történelem és a szóbeli történeti forrás kifejezést is használom, és az azt alkalmazó történezszt a magyar szaknyelvben elfogadott módon oral historikusnak, oral historistának, oral history-történésznek vagy az angol terminust lefordítva szóbeli történésznek nevezem.

¹ A Replika mellett ugyanebben az évben az Aetas 2. száma, illetve korábban a 2002/2–3. szám, emellett a Múltunk című folyóirat 2005/4. száma, majd a Forrás című folyóirat 2011/7–8. száma közölt tanulmányokat az oral historyval foglalkozó magyarországi kutatóktól.

² Ronald J. Grele: *Movement without aim. Methodological and theoretical problems in oral history.* = *The Oral History Reader.* Eds. Robert Perks–Alistair Thomson. London 1998. 48.

³ A „szavakkal megjelenített történelem feljegyzése”, illetve felhasználása azonban a történelem kezdetéig vezethető vissza. A szóbeli történeti források felhasználásának rövid történetét lásd Vértési Lázár: *Oral history. A szemtanúként elbeszélő történelem lehetőségei.* Aetas 2004. 1. 159–163.

létezésére vagy a tudományosan semleges, objektív tudásra – vonatkozó kritika, a történettudományban nyelvi, illetve kritikai fordulatként emlegetett változás. Egyben ez az az időszak, amikor a két tudományterület egyre intenzívebb érdeklődést kezd mutatni a másik teoretikus és metodológiai problémái iránt: az antropológiai kutatások történeti mélységet nyernek, a történelem nyit az antropológiai gondolkodásmód irányába.

A következőkben nem az oral history történetét kívánom felvázolni az antropológián és a történettudományon belül,⁴ hanem az előbbi tudásterületet kiindulópontnak tekintve célokom azoknak a problémaköröknek a tárgyalása röviden, amelyek az orális történeti interjú módszerét alkalmazó történeti kutatásokban jelenleg alapvető episztemológiai, elméleti vagy metodológiai kérdéseket vetnek, illetve vethetnek fel.

Magyarországon még ugyan meglehetősen vitatott a kérdés, a nemzetközi tudományos-ságban azonban az oral historyt rendszerint két értelemben használják: módszerként vagy az írott dokumentumokat kiegészítő forrástípusként.⁵ Tanulmányomban az előbbi gyakorlatot követem, vagyis azt módszertani értékű, önálló, az interdiszciplinaritás jegyét magán viselő kutatási eljárásként értelmezem: „Az *oral history* olyan módszer, amely interjúkon keresztül gyűjt történeti információkat a múltbeli eseményekről és életmódokról”;⁶ „Az oral history számos tudományágban használható kutatási technikát jelent...”⁷

Amennyiben tehát a szóbeli történeteket nem a történetileg hitelesnek és igaznak vélt ismeretszerzést célzó tudományos eszköznek tekintjük, akkor az nemcsak több mint egy meghatározott interjúkészítési technika, hanem alkalmazása további kérdéseket is felvet. Továbbá, amennyiben az oral historyt olyan terepen végzett, szóbeli forrásokat feldolgozó módszerként értelmezzük, amelynek célkitűzése feltárni az adott társadalmi csoport tagjainak saját, történelemben való jelenlétének tudatát és annak reprezentációját, valamint ezzel összefüggésben az emlékezet és az identitás szerveződését, akkor az interjúszituáció túlmutat önmagán, és olyan narratív dialógussá, tanulási helyzeté válik, amelyben a beszélő tanítja a korántsem mindentudó kérdezőt, miközben a kutató számára ismeretlen információkat nyújt.⁸

A továbbiakban, erre a kiindulópontra helyezkedve és elsősorban az antropológia és az oral history közötti összefüggésekre koncentrálván, először a megismerés kérdését, vagyis az antropológiai és a szóbeli történeti ismeretek természetét és ezzel összefüggésben ezen tudástípusok létrehozásának mikéntjét tárgyalom (az empirikus tapasztalat és az interjúkészítés). Ezt követően kitérek a szövegalkotás folyamatára, az antropológiában az etnográfiai írás gyakorlatára. Végül az interjúszövegek értelmezésére, az interpretációra vonatkozó felvetéseket fogalmazok meg. A következőkben elsőként a megismeréshez és az oral history módszerével szerzett tudás szerveződésének módjához kapcsolódó néhány kérdést járom körül.

⁴ A magyarországi oral history-kutatásokat bemutató tanulmányt lásd Lénárt András: „Történetgyűjtés” – *Oral history archívumok Magyarországon*. Aetas XXII. 2007. 2. 5–30.

⁵ Udvarnok Virág: *Szóbeszéd vagy történelem? Az oral history értelmezési lehetőségei*. Replika 2007. 58. 28–29.

⁶ Kovács Éva: *A narratív módszertanok politikája*. Forrás CLIII. 2011/7–8. 3. (kiemelés az eredetiben)

⁷ Vértési Lázár: i. m. 164.

⁸ Alessandro Portelli: *The Death of Luigi Trastulli and Other Stories. Form and Meaning in Oral History*. Albany 1991. xi.

A megismerés problémája és a tudásszerveződés módja

Közismert, hogy az antropológus tudásának alapját saját, terepen szerzett tapasztalatai képezik, és az etnográfiai megismerés módja az *a posteriori* ismeretekre alapoz. A kortárs antropológiai kutatásokban a megismerés tárgya egyrészt az elbeszélő kulturális, illetve kommunikatív emlékezete és a terepen elsajátítható tudás, másrészt az antropológus társadalmi háttere mellett a kutatónak a tudományos közegben betöltött helye is, tudatos magatartása és tudattalan megnyilvánulásai – összefüggésben a terep önreflexív kutatói gyakorlatként történő értelmezésével.⁹

Tulajdonképpen a tudás az oral history esetében is hasonló módon szerveződik, a kettő között azonban mégis lényeges a különbség. A szóbeli történész a tapasztalatok szűkebb körét képes birtokolni, hiszen a megismerés időben sokkal korlátozottabb – rendszerint egy vagy néhány interjúnyi hosszúságú –, és az átadott ismeretek alapvetően az interjúalany emlékezetének függvényében jönnek létre. Az oral historyban tehát az emlékezet kérdése az, ami kulcsszerepet tölt be – még ha ez a gyakorlatban kevésbé reflektált is –, míg az antropológiai kutatásban az emlékezés és elbeszélés nagymértékben kiegészül a kutatónak a részt vevő megfigyelés módszerével szerzett saját tapasztalatával napjainkban beleértve a terep önreflexív gyakorlatát is.

A *részt vevő megfigyelés* az antropológiában általánosan alkalmazott kvalitatív kutatási módszer,¹⁰ amelynek két alappillére a közvetlen megfigyelés és a személyes részvétel, vagyis a kutató, egyszerre a megfigyelő és a megfigyelt szerepében, a saját környezetében követi nyomon a vizsgált közösség mindennapjainak szerveződését, miközben különböző eseményekben vesz részt.¹¹ A részvétel egyfelől lehetőséget biztosít az elmondottak (az emlékezet) és a hétköznapi gyakorlatban tapasztaltak összevetésére, másfelől kiegészíti azokat, és lehetővé teszi a rálátást a helyi szociokulturális életvilág aktuális egészének térben és időben meghatározott működésére.

Az oral history-történész elsősorban olyan megfigyelő, aki történeti forrásként személyes visszaemlékezéseket (is) használ. Az oral historikus egyike a közelmúltat és a jelent kutató történészeknek; ahogy Vértesi Lázár történész írja: „Ma már elvitathatatlan az oral history-források felhasználásának érvényessége a kortárs történeti kutatások részeként...”¹² A kortárs társadalmat kutató antropológushoz, médiakutatóhoz vagy szociológushoz hasonlóan az oral historikus is szembesül azzal a problémával, hogy maga is a tudományos vizsgálódás tárgyává tett idődimenzió részese. A történeti diskurzusban a jelenorientáltság, az időhöz kötődő

⁹ Biczó Gábor: *Az ismeretreprezentációs válság és kutatás etikai háttere a kortárs antropológiaelméletben*. Meditor I. 2011. 1. 94.

¹⁰ A kezdetben a törzsi társadalmak között végzett részt vevő megfigyelés tudománytörténetének főbb állomásai Franz Boas (1858–1942), Bronislaw Malinowski (1884–1942) és Clifford Geertz (1926–2006) munkásságához kapcsolódnak.

¹¹ A részt vevő megfigyelés különösen az etnológiában, a kulturális antropológiában és a szociológiában alkalmazott terepen végzett, adatgyűjtő módszer. Bővebben a részvevő megfigyelésről és annak típusairól pl. Kathleen M. Dewalt – Billie R. Dewalt – Coral B. Wayland: *Participant Observation. = Handbook of Methods in Cultural Anthropology*. Ed. H. Russel Bernard. Walnut Creek 1998. 262–264 vagy H. Russel Bernard: *Participant Observation = Uő: Research Methods in Anthropology*. Lanham. 2006. 342–386. A kortárs társadalom antropológiai kutatásakor alkalmazott új módszer a több szinterű etnográfia, aminek alapműve: George E. Marcus: *Ethnography In/of the World System: The Emergence of Multi-Sited Ethnography*. Annual Review of Anthropology 1995. Vol. 24. 95–117.

¹² Vértesi Lázár: i. m. 164.

átalakult viszony nemcsak új kutatómódszertani és elméleti kérdéseket vetett fel az 1980-as évektől kezdve, hanem ennek következtében új fogalmi háló jött létre.

Az új fogalmak egyike az *emlékezet* volt – ennek tudományos használata napjainkban messze túlmutat a történetiszakmán –,¹³ ami összefügg az oral historikus munkájával is. Az interjúszituációban a beszélgetőtárs az eseményeket retrospektív nézőpontból beszéli el, aminek következtében az interjú idődimenziója összetett szerkezetű, vagyis egyaránt megjeleníti a beszélgetés idejének, a jelen időnek a jellemzőit és az adott korszakhoz, a múlthoz a jelenben társított sajátosságokat is. Ahogyan Gyáni Gábor fogalmaz: „Az emlékezés tehát, summázzhatjuk, mindig a jelenből íródik... [...] S mivel a narratív struktúrában megnyilvánuló emlékezés eleve retrospektív jellegű, valójában nem a múlt szintén narratív módon feldolgozott tapasztalatát, hanem a jelen perspektívájából feltáruló múltat beszéljük el.”¹⁴ Az 1970–80-as évektől kezdve az oral history mint módszer és a szóbeli történeti interjú mint forrás újraértelmezésére tett egyik kísérlet az élettörténet-kutatás volt. Van azonban egy fontos különbség az oral historyban és az antropológiában, szociológiában alkalmazott biográfiakutatás között, mégpedig előbbi forrásnak tekinti az élettörténeti elbeszélést, míg utóbbi esetében ez sokkal inkább kvalitatív kutatási módszerként, narratív élettörténeti interjúként értelmeződik.¹⁵ Tulajdonképpen napjainkig sokszor az oral history-módszer hiányossága, Kovács Éva megfogalmazásában, hogy kevésbé „reflektál (mert nem is kérdése) az emlékezet, az élmény és az egykori esemény közötti különbségekre”, vagyis arra, ahogy az elbeszélő kiválogatja múltjából az „emlékezetre méltó”, másokat pedig egyszerűen elfelejt.¹⁶

Az antropológia területén napjainkban is sokat vitatott téma a *megfigyelő és a megfigyelt viszonya*, az etnográfiai tudás létrehozásának mikéntje. A hermeneutikai nézőpontra alapozott antropológia egyrészt megértés tárgyává teszi azt, ahogyan a bennszülött értelmezi saját életvilágát,¹⁷ másrészt – ezzel összefüggésben – azt vallja, hogy az ember tudása elválaszthatatlan az adott szociokulturális sajátosságoktól és az abban használt nyelvtől, illetve nyelvektől.¹⁸ Ez utóbbi vonás egyaránt érvényes a szakemberre és a vizsgált kultúra tagjára is. A társada-

¹³ A másik három fogalom a megemlékezés, az örökség és az identitás. Ezek egyenként vagy összességükben más társadalomtudományi diszciplínákhoz is kapcsolódnak, mint pl. az antropológiához, a pszichológiához vagy a szociológiához. François Hartog: *A történelem jelene*. Előadás az ELTE Atelier Európai Társadalomtudomány és Historiográfia Tanszéken. Bp. 2011. május 9.

Az emlékezet kérdésével foglalkozó szakirodalom nagyon széles körű. Magyarul a legalapvetőbb művek pl. Jan Assmann: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Bp. 1999 és Pierre Nora: *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*. Bp. 2010. Magyar vonatkozásban lásd pl. a térképek és a nemzeti emlékezet kérdését: Keményfi Róbert: *Nehéz örökség – Az SS szerepének emlékezete a magyar etnikai térképezés történetében*. Regio XXI. 2010. 4. 3–32.

¹⁴ Gyáni Gábor: *Emlékezés és oral history*. = Uő: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Bp. 2000. 131, 134.

¹⁵ Kovács Éva: *Interjú módszerek és technikák*. = *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Szerk. Uő. Bp. – Pécs. 2007. 272; Uő: *A narratív módszertanok politikája*. Forrás CLIII. 2011/7–8. 3–4.

¹⁶ Kovács Éva: uo; Uő: i. m. 4.

¹⁷ Az antropológus megismerő tevékenysége során tulajdonképpen háromszoros hermeneutikai feladatot teljesít: 1. a kutató tisztázza saját szerepét a megismerésben, 2. a „bennszülöttre” úgy tekint, mint aki saját életvilágában megértő-értelmező módon van jelen – és az antropológus ezt az értelmezést és megértésgyakorlatot kívánja megismerni, 3. arra keresi a választ: hogyan lehet a „bennszülött” megértésgyakorlatát értelmezhetővé, közvetíthetővé tenni a saját társadalom számára. Az antropológiában alkalmazott émikus tudásparadigma részletesebb kifejtését lásd Biczó Gábor: i. m. 87–90.

¹⁸ Biczó Gábor (szerk.): *Antropológiai irányzatok a második világháború után*. Debrecen 2003. 252.

lomtörténeti kontextus, a kulturális háttér, a nyelv és a kutató egyéni tapasztalatára alapozott világértelmezés hatást gyakorol egyrészt a terepmunkára, szóbeli történész esetén elsősorban az interjúkészítésre, másrészt a szövegalkotás folyamatára is. Tehát a nemzetiség, a nem, a faj, a kor és a személyes történetek mind-mind befolyásolják a megismerést, az antropológiai, illetve szóbeli történész tudás és szöveg létrehozását is. A semleges, mindentudó és arctalan megfigyelő – ahogyan ez ma már közismert – nem létezik többé.

Az oral history tudás is ehhez hasonló módon szerveződik, és a szóbeli történeti forrásokat gyűjtő interjúk készítésekor sem beszélhetünk arról, hogy élesen és változatlanul különülne el a megfigyelő és a megfigyelt szerepe a terepen¹⁹ – különösen, mivel a megfigyelt is megfigyeli a megfigyelőt, ami alakítja a megismerés, illetve megfigyelés folyamatát. Tehát ez esetben is alapvetően társadalomtörténetileg meghatározott az elbeszélés tartalma és mikéntje, valamint az átél, majd elbeszélte eseményekhez társított jelentések.²⁰ Az elbeszélte történelem tulajdonképpen „egy szubjektív tanúságtétel, önmagunk meghatározása, identitásunk megerősítése és leírása”,²¹ és „mindenekelőtt a kultúra kifejeződése és reprezentációja”.²²

Kétségtelenül vitathatatlanok a hasonlóságok a két tudományterület módszertanában: mindkettő a szemtől szembeni találkozásokra alapoz, és szóbeli forrásokat (is) használ. Az antropológiai gyakorlatban a kutató a vizsgált szociokulturális kontextus részeként, a kulturális és társadalmi összefüggések által meghatározott szereplőként tekint az emberekre, és nem a saját életvilágától függetlenül szemléli az egyént. Ennek köszönhetően nemcsak az elbeszélte eseményeket, narratívákat tekinti „adatértékűnek”, hanem a különböző viselkedésmódokat is vizsgálat tárgyává teszi. Ebből következően az antropológus képes lehet megismerni olyan attitűdöket és szociokulturális összefüggéseket is, amelyeknek tulajdonképpen maga a beszélgetőtárs sem biztos, hogy tudatában van – kérdés azonban, hogy ez a kultúráról szerzett többlettudást jelent-e, vagy a nyugati megismerési gyakorlat következtében keletkező ismeretet.

Az oral history-kutatásokban is vélhetően jól hasznosítható az az antropológiai felismerés, amely kritikával illeti az írásbeliség felsőbbrendű tevékenységként való értelmezését.²³ Az írásbeliséget – tudatosan vagy reflektálatlanul – társadalmi hierarchiaképző tényezőnek tekintő kutatók a társadalmi csoportokat az írásbeliséghez és a szóbeliséghez kapcsolt attribútumok alapján különböztetik meg: előbbihez társítva a kritikus és objektív gondolkodás képességét, valamint a távolságtartást az érzésektől és képzetektől.²⁴ A szóbeliség tehát kevésbé értékes társadalmi gyakorlatként értelmeződik, ezzel szemben az írás és az írásbeli kultúrák egy válogatott együttese az elméletalkotás és végső soron a történelem részeként jelenik meg. Az írásbeliséggel nem rendelkezők tehát értelemszerűen a klasszikus történetíráson kívül rekednek, és nézőpontjuk helytelen, „primitív”, szociokulturális életvilágukban nem termelődik „hiteles”, a történelem szempontjából „értékes” tudás. A parasztsághoz hasonlóan az ipari munkásságot is hosszú időn keresztül olyan társadalmi csoportnak tekintették, amelynek „emlékei esetlegesek,

¹⁹ Portelli: *i. m.* 30.

²⁰ Portelli: *i. m.* 34.

²¹ Vértési Lázár: *i. m.* 164.

²² Luisa Passerini: *Work ideology and consensus under Italian fascism*. = *The Oral History Reader*. Eds. Robert Perks – Alistair Thomson. London 1998. 54.

²³ Az írásbeliségről és az írásszokásokról magyar vonatkozásban lásd a Keszeg-iskola eredményeit, pl. Keszeg Vilmos: *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség*. KJNT – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék. 2008.

²⁴ Linda Tuhiwai Smith: *Decolonizing Research and Indigenous Peoples*. 2006. 28–29.

montázsszerűek, nincsenek kész történeteik. [...] A társadalmi elvárások szerint mindennapi emlékeik nem annyira fontosak, hogy részei legyenek a kollektív emlékezetnek” – írja Tóth Eszter Zsófia a munkásságról és az oral history-kutatásokról készített tanulmányában.²⁵

Az oral history pontosan ezeket az írott forrásokban „hangtalan” és „láthatatlan”, a hivatalos történetírásból kimaradt, „jogfosztott” rétegeket, csoportokat – mint például, ahogy fentebb is láthattuk, a munkásságot vagy a kisebbségeket és a hatalmi rendszerek áldozatait – kívánja megszólaltatni és láthatóvá tenni, illetve vizsgálni.²⁶ Ugyanakkor ez a nézőpontváltáson alapuló, „történelem alulnézetből” megközelítés hajlamos arra, hogy a vizsgált közösséget automatikusan elnyomottnak, a történelem folyamán elhallgatottnak, illetve kiszolgáltatottnak tekintse, olykor az adott csoport saját értelmezésétől és helyzetértékelésétől függetlenül. Ennek következtében hierarchikus viszony jöhet létre a „néma” kutatott és a „felvilágosult” kutató között, amelyben észrevétlenül kialakulhat a „kutató beszél a szótlan kutatotról” gyakorlat.²⁷

A kritikai gyakorlatnak köszönhetően az 1980-as években alakul át a kutató és kutatott közötti viszony, aminek egyik hatása a kollaboratív kutatás vagy együttműködő módszerek (*collaborative research*) megjelenése az 1990-es években. A részt vevő kutatás (*participatory research*) és kollaboratív módszerek alkalmazása azt a szemléletmódot változtatta meg, ahogy a különböző kutatásokban – elsősorban az alkalmazott projekteknél – az antropológusok a lokális társadalom tagjaira tekintettek, akik ennek következtében a megismerés tárgyából az irányítást is a kezükben tartó alanyokká vál(hat)tak.²⁸

Az 1980-as évekig az oral history esetében az interjúszituációt az egyének szintjén, eltérő szociokulturális háttérű személyek közötti találkozásként értelmezték, miközben az „adatgyűjtés” elsősorban az „interjúalany” narratívájának és a személyes tárgyaknak (fényképek, iratok és okiratok, levelek stb.) a beszerzésére vonatkozott.²⁹ Az oral history módszertan fejlődésének következtében azonban az ezredfordulótól változás tapasztalható a kutató és a kutatott viszonyában, vagyis az interjúszituációban már nem a készítő lesz a történeti emlékezet domináns „szerkesztője” és irányítója, hanem az interjúalanyok interjúpartnerekké válnak, köszönhetően a kérdező aktív hallgatásának.³⁰

Az oral historikus, hasonlóan az antropológushoz, hangot kíván adni a hangtalanoknak, láttatni kívánja a nagy többség számára láthatatlan vagy nem szívesen látott életmódokat és eseményeket. Pontosán emiatt érdemes azt szem előtt tartani, hogy a történelem „hangtalan” szereplői „némaságuk” ellenére sem cselekvőképtelen, szemlélődő résztvevők, hanem a makroszinten végbemenő társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális folyamatokat lokális életvilágukban sajátosan, másként érzékelő emberek, akik egyaránt rendelkeznek a döntéshozatal, a

²⁵ Tóth Eszter Zsófia: *Munkásság és oral history*. Múltunk 2005. 4. 79.

²⁶ Mindazonáltal hozzá kell tenni, hogy az oral history nem mindenhol és mindenkor jelenti a mindennapok vagy a társadalom „underdogjainak” történetét – pl. az USA esetében kezdetben elitkutatást és hadászati célokat is szolgált. Erről lásd részletesebben Rebecca Sharpless: *The History of Oral History*. = *Handbook of Oral History*. Eds. Thomas L. Charlton – Lois E. Myers – Rebecca Sharpless. Altamira Press. 2006. 21–22. és Horváth István: *i. m.* 23–27.

²⁷ Vö. Barát Erzsébet: *A nők érdekében folytatott kutatás és korlátai*. Replika 1999. 37. 163.

²⁸ John van Willigen – Satish Kedia: *Emerging Trends in Applied Anthropology*. = *Applied Anthropology: Domains of Application*. Eds. John van Willigen – Satish Kedia. Westport, Connecticut–London 2005. 349.

²⁹ Micaela Di Leonardo: *Oral History as Ethnographic Encounter*. The Oral History Review Vol. 15. Fieldwork in Oral History 1987. 1. 4–5.

³⁰ Vö. Horváth Sándor: *Muszáj interjúzni? Az oral history mint nyilvános és/vagy szakszerű történelem*. Forrás XLIII. 7–8. 37. A történész mint a történeti narratíva szervezője kérdését lásd később.

racióális gondolkodás, a reflektív viszonyulás és az affirmatív értelmű alkalmazkodás képességével. Ezt a felismerést ösztönzi a kutató és kutató közötti viszony fentebb említett átalakulása, ami az oral historyt napjainkban performatív műfajként értelmezi újjá.³¹

A *performativitás* és a kutatásban részt vevők viszonyának változása összefüggésben áll a *reprezentáció és a hatalom* kérdésével is. Az oral history esetében a reprezentáció fogalmában egyszerre több jelentés sűrűsödhet: 1. megjelenítés, 2. ábrázolás és 3. helyettesítés, képviselés.³² A reprezentációs gyakorlat egyrészt lehet megjelenítés értelmű, vagyis a szóbeli történelmi módszereket alkalmazó kutató a szemtanúként bizonyosságot tevő személy egy másik időszakban, és talán a térbeliség más keretei között szerzett tapasztalatait közvetíti, jeleníti meg a megtapasztalás folyamatán kívül rekedt többieknek. Másrészt az ábrázolás jelentéstartalmú reprezentáció esetében a narratívaként gyűjtött, elbeszélő közvetítette tapasztalatot az oral historikus nem közvetlenül a maga természetes, vagyis szóbeli formájában mutatja be, hanem a reprezentáció eszközeként a felsőbb társadalmi rétegek elidegeníthetetlen attribútumának tekintett írásbeliséget használja, az eseményeket az írás szabályainak eleget téve ábrázolja. A megismerés, tapasztalás és az ábrázolás közege, illetve formája közötti inherens különbségeknek köszönhetően maga a tartalom is átalakul, „a »másik« helyett valójában a »másik« kontextuális reprezentációival találkozunk.”³³ Harmadrészt maga az oral historikus az, aki beszél, aki az „elnyomott”, „néma”, „kisebbségben élő” személyeket, illetve közösségeket megszólaltatja, láthatóvá teszi, képviseli a saját társadalom más rétegei előtt. Tehát az oral history gyakorlatában a reprezentáció tulajdonképpen egyszerre ruházódik fel mind a megjelenítés, mind az ábrázolás, mind pedig a képviselés, helyettesítés értelemmel, és hol az egyik, hol a másik jelentés lesz domináns.

Hasonlóan az etnográfiai írás gyakorlatához, az oral history esetében is diszkrepancia fedezhető fel a tudományos reprezentáció és a kutatók önreprezentációja között a társadalmi hatalmat gyakorló tudós narratív és értelmező stratégiáinak, valamint az írásgyakorlatot átható poétikai és politikai folyamatoknak köszönhetően. A kettő közötti különbségek egyik példája, amikor az adott csoport tagjai nem látszanak a szövegben, illetve nem látják saját magukat és életvilágukat benne, vagy amikor a tagok csak részben hasonlítanak az önmagukról alkotott képhez, alig ismernek képmásukra.³⁴ Azon lokális társadalmak esetében, amelyek egyfajta diszkurzív közösségként újra- és újraértelmezik szociokulturális életvilágukat, az is előfordulhat, hogy az elbeszél, illetve a mindenki által ismert és megtapasztalt, a társadalmi gyakorlatokban testet öltő valóság leírt, nyomtatott változata elfogadhatatlannak és „hibásnak” minősül nyilvános el nem beszélhetősége okán.³⁵

³¹ Horváth Sándor: *i. m.* 37.

³² Emellett a reprezentáció fogalmát – Waldenfels szerint – még egy további jelentéshez és társadalomkutatói gyakorlathoz társíthatjuk. A képzetként értelmezett reprezentáció esetében a kutató személy vagy közösség nem a maga tapasztalati valóságában jelenik meg, hanem a rá vonatkozó szubjektív mentális aktusként, olyan adott valamiként, amelyre bizonyos tapasztalati szabályok érvényesek. Lásd részletesen Bernhard Waldenfels: *Az idegenség etnográfiai ábrázolásának paradoxonjai*. = *Az Idegen. Variációk Simmelről Derrridáig*. Szerk. Biczó Gábor. Debrecen 2004. 93–96; 115.

³³ Biczó Gábor: *Az ismeretreprezentációs válság és kutatás etikai háttere a kortárs antropológiaelméletben*. Meneditor I. 2011. 1. 93.

³⁴ Linda Tuhiwai Smith: *i. m.* 35.

³⁵ Bakó Boglárka: *A terepmunka értelm(ezés)e, avagy az etikusság határán*. Kisebbségkutatás 2004. 3. 392. Erről a problémáról, a „hivatalosság” és a „közösségi tag” reprezentációs módjáról lásd részletesebben Bakó Boglárka: *i. m.* 388–394. Az oral history-kutatások esetében is voltak kísérletek arra, hogy a beszélgetőtársakat bevonják az értelmezésbe, pl. a Lutz Niethammer vezette nyugatnémet kutatócsoport az interjúkat elolvastatta néhány alannyal, akiknek kommentárjai bekerültek a publikált anyagba. Tóth Eszter Zsófia: *i. m.* 81.

A többi kvalitatív kutatási módszerrel együtt a terepmunkát – és az orális történeti interjút – is át- meg átszövik a politikai és etikai kérdések. Ebből következően nemcsak az előbbi, hanem az utóbbi is egy hatalmi helyzetet képez le. Ahogy Vértési Lázár fogalmaz: „A történeti diskurzus ellenőrzése mindvégig a történész kezében marad. Ő válogatja ki az embereket, akiket meghallgat, ő formálja a tanúvallomásokot kérdéseivel és a válaszokra adott reakcióival. Ő adja meg az anyag végső, publikált formáját, összefüggéseit és értelmezését. Nem csupán felfedezi a forrásokat, hanem részben teremti is azokat.”³⁶

Az antropológia esetében a társadalmi hatalom működése több szinten is tetten érhető. A hatalmi viszonyok egyrészt például megmutatkozhatnak abban, hogy a kutató miként bánik a kutatottakkal képesti relatív státuselőnyével és hatalmi pozíciójával a terepen, majd a későbbiekben. Továbbá abban is, hogy az etnográfában, vagyis az írott szövegben kinek a hangja válik hallhatóvá, és vajon ez a hang ugyanarról beszél-e, mint amit a vizsgált csoport saját politikai és civil társadalmi reprezentációja közvetítene.³⁷

Egyes történeti témák esetében a megfelelés a köztörténeti narratíva szerkezetének és tartalmának alapjaiban szervezheti át az egyén történetét, ezért az időszakos részvétel és a kutatói jelenlét különös jelentőséggel bírhat. Erre példa az egyes kisebbségek vagy a totalitárius diktatúrák áldozatainak esete,³⁸ amikor magának az elbeszélésnek a kerete határozza meg az élmények és események elbeszélhetőségét és tartalmát.³⁹ Ezt szemléltetik a holokauszt túlélő, Egyesült Államokba költözött roma áldozatok történetei, akik az 1930–40-es években Európa-szerte folytatott hagyományos utazó-kereskedő életformát igyekeztek elbeszéléseikben háttérbe szorítani vagy kihagyni, annak érdekében, hogy azok ne törjék meg a holokauszt köztörténeti narratíva vélt egységét.

A szóbeli történeti források nem magáról a megtörtént eseményről tudósítanak, hanem az ahhoz társított kontextusfüggő jelentésekről. Az oral history módszerrel, vagyis az interjúk segítségével szerzett tudás mindenkor interszubjektív természetű ismeret. Nemcsak az adott társadalomtörténeti kontextus határozza meg a beszélgetőpartner megítélését saját, az idők folyamán megváltozott társadalmi realitásáról, hanem az interjúkészítő és az interjúalany közötti szociokulturális összefüggések, a társadalmi hatalom kérdése is.⁴⁰

Az antropológus aktív részese a tudományos munka során feldolgozott adatok és tapasztalatok előállításának. Ehhez hasonló módon, az oral historikus sem rátalál az „adatokra” írott dokumentumok formájában, hanem az interjút alakító tényezőként maga is jelentősen hozzájárul az információk keletkezéséhez, vagyis „megosztott szerzőségről” beszélhetünk.⁴¹ Az oral history-történész tehát nem külső szemlélő, hanem maga is forrásszervező szereppel bír, hiszen a szóbeli történeti forrásanyag az interjúszituációban, a kérdező és a beszélgetőpartner

³⁶ Vértési Lázár: *i. m.* 166.

³⁷ Feischmidt Margit: *Az antropológiai terepmunka módszerei. = Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet.* Szerk. Kovács Éva. Bp. – Pécs 231–232.

³⁸ Vö. Tóth Eszter Zsófia: *i. m.* 79; Uő: *Válasz a Replika körkérdésére.* Replika 2007. 58. 53.

³⁹ Vö. Pető Andrea: *Válasz a Replika körkérdésére.* Replika 2007. 58. 51.

⁴⁰ Micaela Di Leonardo: *i. m.* 1987. 12.

⁴¹ Peter Friedlander: *Theory, Method and Oral History = Oral History. An Interdisciplinary Anthology.* Eds. K. David Dunaway – Willa K. Baum Walnut Creek 1996. 153; Vértési Lázár: *i. m.* 165; vö. pl. Ronald J. Grele: *Oral History as Evidence = Handbook of Oral History.* Eds. Thomas L. Charlton – Lois E. Myers – Rebecca Sharpless. 2006. 49.

folyamatos egyezkedése során, a kettőjük közötti dinamikus és dialektikus viszonyban jön létre,⁴² ahol a felek közösen birtokolják a „szövegszerkesztői” szerepet.⁴³

Mindezekből következően az oral history-interjú tartalma, a szöveg előállításának folyamata nagymértékben kontextusfüggő, ami azt is maga után vonja, hogy ugyanazzal a személlyel készített két interjú sohasem lesz azonos egymással, és pontosan emiatt érdemes több alkalommal is interjút készíteni a kiválasztott egyénnel. Az oral history találkozások alkalmával, hasonlóan az etnográfiai találkozásokhoz, maguk a résztvevők is megváltoznak a kulturális idegenséggel történő szembesülés hatására.⁴⁴ Az oral history-kutatóknak, úgy tűnik, érdemes több figyelmet fordítaniuk az interjúszituáció dialogicitásának és interszubjektív, illetve interaktív természetének tudatos és reflektált elemzésére.

Az antropológiai megismerés és tudás témaköréből választott részproblémák bemutatását követően alább a szövegalkotás folyamatának néhány kérdésére térek ki.

A metanarratívák megkérdőjelezése és a szövegalkotás reflektív gyakorlata

A nemzetközi társadalomtudományi gyakorlatban az 1970–80-as években következett be az a fordulat, amelynek eredményeként a különböző diszciplínák a saját tudományterületükön uralkodó nyelvhasználatához és gondolkodásmódhoz kezdtek kritikusan és reflektív módon viszonyulni. A klasszikus oral historyt is számottevő kritika érte az alábbi területeken: a módszertan kidolgozatlansága, az élettörténet objektivitásának előfeltételezése és a történelmi „tények” rekonstruálására való törekvés miatt.⁴⁵

Az etnográfiai írás gyakorlata is ebben az időszakban került az antropológiai érdeklődés középpontjába, amit az 1980-as évek második felében a retorikai fordulat követett.⁴⁶ A szakemberek az írást meghatározó poétikai és politikai folyamatok, valamint az alkalmazott textuális stratégiák vizsgálata felé fordultak. Az írás terepmunkában és azt követően betöltött központi jelentőségének felismerésével tulajdonképpen az antropológia saját tárgyához való viszonyának újragondolása indult meg, amelynek egyik eleme volt például az, hogy a tudományt nem a történeti és nyelvi folyamatok fölött állónak, hanem azok szerves részének kezdték tekinteni vagy etikai feladatként értelmezni a kulturális leírások készítését.⁴⁷

⁴² Alessandro Portelli: *The Peculiarities of Oral History*. History Workshop No. 12. Autumn, 1981. 103–104.

⁴³ Gyáni Gábor: i. m. 143.

⁴⁴ Vö. Alessandro Portelli: *The Death of Luigi Trastulli and Other Stories. Form and Meaning in Oral History*. Albany 1991. xii.

⁴⁵ Kovács Éva: i. m. 4.

⁴⁶ Az etnográfiai írásgyakorlatban bekövetkező változásokat tárgyaló alapvető mű, mint az közismert, a *Writing Culture* (1986) című tanulmánygyűjtemény: James Clifford and George E. Marcus (eds.): *Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography*. Berkeley. 1986. Az etnográfiai szövegekkel kapcsolatos elméleti álláspontok változásának összefoglalásához lásd N. Kovács Tímea: *Helyek, kultúrák, szövegek: a kulturális idegenség reprezentációjáról*. Debrecen 2007. 120–163.

⁴⁷ James Clifford: *Bevezetés: Részleges igazságok*. Helikon 1999. 4. 495. Eredeti: James Clifford: *Introduction: Partial Truths*. = *Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography*. Eds. James Clifford and George E. Marcus. Berkeley 1986. 2.

Az etnografikus írásmód jellemzőinek megfogalmazása – hogy az kontextuálisan, retorikailag, intézményileg, műfajilag, politikailag és történetileg meghatározott –⁴⁸ tulajdonképpen dekonstruálta az antropológus mint író tevékenységét, az etnográfia mint írás folyamatát. A szembesülés az etnográfiai tekintet sajátosságaival például rávilágított az antropológus azon sikertelen törekvésére, hogy a lokális társadalom egészét bemutassa, hiszen maga a kutató az, aki kiválasztja a beszélgetőpartnereket, illetve a helyeket képviselő személyeket, az adott életvilág karakteres vonásait. Ugyanakkor maga a kultúra fogalma is lassan sokkal inkább olyan előadásként, az eszmék, gondolkodásmódok és világértelmezések olyan megtestesüléseként (*embodiment*) értelmeződött, amelynek realizálódásában, színrevitelében maga az antropológus is aktív szerepet tölt be.⁴⁹

Az etnográfiai írás gyakorlatát tárgyaló tudományos érdeklődés ugyanakkor megkérdőjelezte az etnográfiai leírás befejezettségének, teljességének eszméjét. Az etnográfia fikcióként, vagyis megformáltként (*fashioned*), csináltként (*made*) és kitaláltként (*made up* és *invented*) történő értelmezése a kulturális és történeti igazságok részlegességére hívja fel a figyelmet, és az etnográfiai igazságot természeténél fogva részlegesnek, vagyis elkötelezettnek és nem teljesnek tekinti.⁵⁰

A véglegesnek tekintett tudományos válaszok elvetésével, a párhuzamos narratívák létezésének elfogadásával összefüggésben tehát felvetődik az igazság fogalma is. A kulturális relativizmus a 19. század végétől az antropológussal szemben támasztott alapvető diszciplináris követelmény. A kulturális relativizmus mint a kutatás központi elve kimondja, hogy az egyes kultúrák és társadalmak nem állíthatók hierarchikus sorrendbe és nem rendezhetők evolúciós sémába, hanem minden egyes kultúra, illetve társadalom saját rendszerén belül, saját kategóriái szerint értelmezendő.

Az orális történeti források esetében az, hogy a történeti szakirodalomban bevett klasszikus igazságfogalom nem érvényesül, illetve nem érvényesülhet, egyrészt a módszerrel szembeni legélesebb kritika forrása. Másrészt jelenleg már közhelynek számító megállapítás az, írja Kovács András nyomán Hanák Gábor és Kövér György, hogy az oral history „elsősorban a történelmi cselekvőkről szállít hasznos forrásokat, akik döntéseikkel és cselekedeteikkel hozzájárulnak az események alakulásához. Beszámolóikkal végül az igazságot nem ismerjük meg, de *saját* igazságukat igen”.⁵¹ Amennyiben nem követjük azt a historiográfiai hagyományt, amely a történész feladataként a tények egymásutániségának meghatározását és a „mi is történet valójában” kiderítését jelöli meg, akkor „éppen az élmények és tapasztalatok kerülnek a vizsgálódások előterébe”.⁵²

Mivel az oral historikus a „megértő történetírás” egyik lehetséges forrásanyagával dolgozó történész, a szélesebb körű antropológiai jellegű tudás minden bizonnyal hozzájárulhatna a mássággként vagy idegenségként értelmezett múltbeli események hermeneutikai problémaként

⁴⁸ Ennek bővebb kifejtését lásd James Clifford: *i. m.* 499, eredeti: James Clifford: *i. m.* 6.

⁴⁹ Biczó Gábor (szerk.): *i. m.* 2003. 253. A kultúra mint előadás, színrevitel (*performance*) képzete számtalan területen termékenyítette meg az antropológiai kutatásokat.

⁵⁰ James Clifford: *i. m.* 499, eredeti James Clifford: *i. m.* 6.

⁵¹ Kovács András: *Szóról szóra*. BUKSZ 4. 1. 94; Hanák Gábor – Kövér György: *Biográfia és Oral History. = Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Szerk. Valuch Tibor. Bp. 1995. 98. (Első kiemelés – H. G. – K. Gy., második kiemelés – L.V.)

⁵² Gyáni Gábor: *i. m.* 135.

testet öltő megértéséhez.⁵³ A sokféle témában folytatott, többszöri beszélgetések, az etnográfiai adatgyűjtés, vagyis az interjúkészítésnél huzamosabb idejű jelenlét többek között elősegítene az émikus, a „bennszülött” szemszöveget érvényesítő kutatói értelmezés kialakítását az adott társadalmi rétegben forgalmazott történeti hagyományok társadalmi funkciójának és változékonyságának elemzésekor. Továbbá rávilágítana a történelem fogalmának a lokális értelmezés szerinti jelentésére, vagy arra, miként szerveződik a történelmi igazság helyi változata,⁵⁴ illetve milyen szociokulturális kontextusban válnak érvényessé és igazzá az egyes történetek.

A kortárs antropológus számára nem az igazság felderítése a cél, hanem annak megértése, ahogyan a „kulturálisan idegen” kategóriákat hoz létre és értelmezi a világot. Az oral history kortárs értelmezése is, ahogy arra Gyáni Gábor rámutat, egyre inkább a megértés irányába mutat: „Az orális történet ennek megfelelően a múlt olyan, az eseménytörténettel *egyenértékű* olvasatához segíthet hozzá bennünket, amely elsősorban nem a múlt magyarázata, hanem annak megértése szempontjából fontos.”⁵⁵ A „bennszülöttek” szemszövegének hermeneutikai olvasatához egyáltalán nem alkalmasak a kutató saját értelmezése szerint definiált fogalmak, legyen szó a modernizáció meghatározásáról vagy az igazság értelemtartalmáról.⁵⁶ Előbbihez példaként hozható az a tudományos gyakorlat, amely a moldvai csángók esetében a modernizációt, a globalizációt és annak kísérőjelenségeit veszteségként értelmezi, vagy épp fordítva, úgy tekint azokra, mint ami egyáltalán nem érinti a helyieket. Mindeközben például Lujzikalagorban a kétezres évek elején a külföldi munkavállalás általánosan bevett és ésszerű lépésnek tekintett, a „boldogulás” egy domináns formáját jelentő megélhetési stratégia volt.⁵⁷

Vitathatatlan, hogy mind az antropológia, mind az oral history területén meghatározó szerepet töltenek be az „adatok” előállításában részt vevő beszélgetőpartnerek. Az etnográfiai gyakorlatban kiemelten fontos az elbeszélők anonimitásának védelme, nehogy őket személyükben vagy tulajdonukban (erkölcsi, anyagi vagy egyéb) kár érje. Ezzel szemben az oral historikusok gyakran hozzák nyilvánosságra a másik fél nevét, életkorát, származását, foglalkozását és aktuális lakhelyét, aki így nemcsak azonosíthatóvá válik, hanem az anyakönyvezett név használata és a valódi kilét feltárása a hitelesség bizonyítékaként erősíti meg az adatokat és ezen keresztül a történész munkájának tudományos értékét. Ugyanakkor kétségtelen, hogy a valódi nevek használata a beszélgetőpartnereknek lehetőséget biztosít egyrészt a kutatói értelmezésekre

⁵³ Gyáni Gábor a megértő történetírás egyéb forrásanyagának tekinti a tágan értelmezett személyes dokumentumokat is, mint például a naplót, a magánlevelet és a memoárt. Gyáni Gábor: *i. m.* 137.

⁵⁴ Bernard L. Fontana: *American Indian Oral History: An Anthropologist's Note*. History and Theory Vol. 8. 1969. 3. 370.

⁵⁵ Gyáni Gábor: *i. m.* 136.

⁵⁶ Utóbbihoz vegyük példaként a radikális kulturális idegenséget jól érzékeltető amerikai indiánok esetét. Itt pontosan azt kell megvizsgálni, hogy az indiánok miként határozzák meg az igazmondást, mit értenek valami igaz voltán – már ha egyáltalán esetükben a nyugati értelemben vett igaz és igazság szavak jelentéstartalma valahogyan meghatározható. Az értelmezésbeli különbségeket jól szemlélteti a Cree törzsbeli vadász esete, „aki (a történet szerint) elment Montrealba, hogy a bíróságon tanúként mondja el vadászterületeinek sorsát a James-öbölben építendő, új vízierőmű tervével kapcsolatban. Elbeszélte, hogyan él, de amikor esküt kellett volna tennie, vonakodni kezdett: »Nem vagyok biztos abban, hogy el tudom mondani az igazságot... Csak azt mondhatom, amit tudok.«” James Clifford: *i. m.* 501; James Clifford and George E. Marcus (eds.): *i. m.* 8.

⁵⁷ A modernizáció értelmezéséhez összefüggésben a moldvai csángókkal és a csángók külföldi munkavállalásának kérdéséhez lásd pl. Lajos Veronika: „*Felkelnének az öregek, lássák meg, milyen jó élni most...*” *Modernitás és migráció összefüggései Moldvában.* = *Moldvai csángók és a változó világ.* Szerk. Diószegi László. Bp. – Szombathely 2009. 123–136.

adott reflexióra, másrészt a tudományos kijelentések megkérdőjelezésére – bár az antropológiai gyakorlatban ez úgy valósul meg, hogy a nyilvánosságra hozott adatokban és elbeszélésekben az anonimitás követelménye továbbra is érvényben marad, hiszen a kutatók a publikálás előtt vitatják meg a kézirat tartalmát az elbeszélőkkel.⁵⁸

Az etnográfiai írás gyakorlatával összefüggő felvetések után a következőkben az interpretáció problémájának néhány aspektusát vizsgálom.

Szóbeli források és az értelmezői gyakorlat az antropológiában

Az antropológiai és az oral history-kutatásokra egyaránt jellemző, hogy rendszerint maga a kutató az, aki előállítja a forrást, és egyben értelmezi is azt. Az 1980-as évektől megfogalmazódó önreflexív kritika kikezdte a tudományos semlegesség pozícióját védelmező állításokat is. Ennek következtében nemcsak a megismerés és a terepmunka, a gyűjtés folyamata telítődött szubjektív vonásokkal, hanem az értelmezés objektivitása is megkérdőjeleződött. Az oral history-kutatásokban a hagyományos történeti forrásokat alkalmazó történész munkától eltérően azonban mind a megismerés, mind az értelmezés fázisában a szubjektív tényező tulajdonképpen ugyanaz a személy, maga a szociokulturálisan és történetileg, illetve a tudományos közeg által meghatározott kutató.

Az etnográfiai találkozás kultúrák közötti interakcióként értelmezett esemény. Ez azt jelenti, hogy a kutató és a kutatott közötti viszony mindig, még a saját társadalom kutatásának esetében is a saját és az idegen kultúra közötti relációt képezi le. Az oral history azonban elsősorban a „mi” „elhallgatott”, „kisebbségben élő” múltunk feltárására irányul, vagyis a találkozás a saját és a saját ismeretlen része közötti interakciót jelenti. Tulajdonképpen a kettő között elméleti különbség van a találkozás aktusában részt vevő felek beállítódásának és viszonyának tekintetében. A jelen és a saját múlt közötti szociokulturális és társadalomtörténeti különbségek tudatosítása – ahogyan ez megtörtént a történeti antropológia, illetve a mikrotörténet esetében is – hozzájárulhat az oral history adatok körületekintőbb és mélyrehatóbb elemzéséhez, valamint az adott eseményekhez társított korabeli jelenségek feltárásához is.

Az antropológiában az émikus értelmezői gyakorlat nem egyszerűen a bennszülött nézőpontjának és a világot meghatározó kategóriarendszernek a feltárása. Sokkal inkább egy összetett értelmezői pozíció, amely egyrészt kiterjed a kulturális gyakorlatok mögött rejlő, lokális társadalomra jellemző szabályokra és jelentésekre is, másrészt azokra, amelyeket a bennszülött nem tud megfogalmazni, vagy nem önthet szavakba, illetve amelyeknek nincs tudatában.⁵⁹ A kutató feladata tehát a helyi szociokulturális életvilágba tartozó elemek összegyűjtése és jelentésük feltárása.

Az émikus megközelítés összefüggésben áll a fordítás mint kutatói gyakorlat kérdésével is. A fordítás gyakorlatilag az a folyamat, amely a megfigyelés, a megismerés és az elemzés középpontja közötti különbségeket fedi fel. Eszerint az antropológus a megfigyelt, pl. a moldvai csángók szemszögét érvényesítő jelentéseket ülteti át saját társadalmi „nyelvére”, szociokulturális értelmezési mezejébe. A megismerés és az elemzés eltérő perspektívájának tudatosítása és

⁵⁸ Lásd pl. Bakó Boglárka: *i. m.*

⁵⁹ Alan Barnard: *History and Theory in Anthropology*. Cambridge 2000. 114.

következetes alkalmazása hozzájárulhat ahhoz, hogy az oral history-kutatások módszeresebben adhassák vissza a vizsgált csoportra jellemző történeti perspektívákat, a történelemhez és a történelmi eseményekhez fűződő viszonyokat.

A személyes történelem valósága és az élettörténet, önéletrajz igazsága közötti összefüggések szintén az interpretáció témakörébe tartoznak. Ez a probléma tulajdonképpen nem más, mint a kronológia kérdése. Az európai típusú társadalmakban a személyes történelem valósága és az élettörténet igazsága rendszerint minden bizonnyal egyezést mutat. Ám ez korántsem érvényes a nem „nyugati” gondolkodásmóddal rendelkező társadalmakban, ahol az elbeszélte történetek gyakran megkérdőjelezhetetlenül igaznak tekintett önéletrajzi elemekként foglalják magukban a vágyott, de soha meg nem történt eseményeket és cselekedeteket. Érdemes tehát a kettőt egymástól szétválasztani aszerint, hogy az egyén személyes, megélt és elbeszélte történelmének „valósága” az elbeszélésnek azon rétege, amely összhangot feltételez az emberi cselekedetek és az azt elbeszélő történetek között. Az önéletrajz, az élettörténet „igazsága” azonban az értelmezés olyan rétege, amelynek igaz volta magában a szövegben lakozik, függetlenül minden külső kritériumtól.⁶⁰

A személyes történelem „valósága” és az önéletrajz „igazsága” közötti összefüggéseket jól szemlélteti a kritikai, illetve retorikai fordulat egyik ismert szerzőjének, Vincent Crapanzano amerikai antropológusnak *Tuhami. Egy marokkói portréja* (1985) című könyve. A munka Tuhami, az írástudatlan marokkói arab cserépkészítő munkás élettörténetét dolgozza fel, aki női démont vett feleségül. Crapanzano a *Bevezetés* elején rögtön egy olyan történetet mutat be, amelynek kétséges a valóságtartalma: ebben Tuhami gyermekkorában a pasa szolgálatában állt. A későbbiekben kiderül, hogy a találkozások alkalmával Tuhami számtalan olyan történetet is önéletrajza részeként beszélt el, amelyek valójában meg sem történtek, ellentmondva ezzel a nyugati gondolkodásmódra jellemző képzeletbeli és valóságos közti abszolút különbségtételnek. Az élettörténeti kronológiába nem illő események fiktív voltának felismerésén túl azonban ezek a történetek nagyszerűen tükrözik a marokkói arab társadalmi viszonyokat, a hierarchia működését vagy a nőkkel és férfiakkal szembeni attitűdöket és azt, hogy az egyén miként használja a szimbólumokat a valóságábrázolásban.⁶¹

A felvételek átírásának és értelmezésének etnográfiai gyakorlata túlmutat az interjúszövegek kiejtési és nyelvi jelmagyarazatokkal ellátott leírásán, még ha ez már önmagában is számtalan információt közvetít. Az interjúban elhangzottak körületekintő és mélyreható elemzését az teszi lehetővé, hogy az antropológus igyekszik minél több információt összegyűjteni a beszélgetőtárs személyéről és hovatartozásáról, valamint a tágabb környezet mindazon színteréről, amelyhez az egyén közvetve vagy közvetlenül kapcsolódik.⁶² A szociokulturális realitásából kiszakított személy interjúszövege nemcsak természetszerűen részleges, hanem félreértelmezhető adatokat tartalmazhat az egyénre, az eseményekre és a személyes történelemre vonatkozóan. Az elhamarkodottan levont következtetések megelőzése érdekében tehát az oral history

⁶⁰ Vincent Crapanzano: *Tuhami. Portrait of a Moroccan*. Chicago and London. 1985. 4–5.

⁶¹ Vincent Crapanzano: *i.m.* 3–7. A *Tuhami* arra is felhívja a figyelmet, hogy minden értelmezői stratégia választásokkal jár együtt, és ebből következően etikai és politikai következményei vannak. Vincent Crapanzano: *i.m.* x–xi.

⁶² Michael Agar: *Transcript Handling. An Ethnographic Strategy*. The Oral History Review Vol. 15. No. 1. Fieldwork in Oral History, Spring 1987. 219.

esetében is elengedhetetlennek tűnik a beszélgetőtárs személyéhez és életvilágához kapcsolódó háttérismeretek összegyűjtése.⁶³

Az interjúszövegek feldolgozásának folyamatában problémát jelenhet a titkok és a hazugságok, a titoktartás és a valótlan állítások értelmezésének mikéntje, már amennyiben a kutató ezeket felismeri. Amennyiben a kérdést nem az igaz, valós – hamis, valótlan oldaláról közelítjük meg, akkor a titok és a hazugság maga is olyan kulturális, társadalmi termékként értelmezhető, amiből számos szociokulturális vonás kiolvasható. Ezek vizsgálata egyrészt feltárja azt, hogy a társadalmi praxisnak megfelelően miről és kinek szabad, illetve *kell* hazugságot mondani, és a valótlan állítás gyakorlatának milyen kritériumokat kell követnie. Másrészt a hitelességgel, hihetőséggel kapcsolatos bevett képzetekre világít rá, és annak mikéntjére, hogyan használható az egyik narratíva egy másik elfedésére.⁶⁴

A személyes történelem és visszaemlékezés mindig részleges, fragmentált, nem csak az elbeszélés természetéhez szervesen hozzátartozó felejtés-emlékezés dialektikája következtében, hanem mert a kutató tulajdonképpen „*sohasem tudhatja, mi az, ami kimarad egy elbeszélésből*”.⁶⁵ Fontos azonban látni, hogy az elhallgatás aktusa szociokulturálisan és gyakran politikailag is meghatározott cselekvés, ami egyúttal lényeges információkat hordozhat. Az orális történeti interjú alanya tehát minden bizonnyal számos olyan történettel is rendelkezik, amelyek nem a felejtés következtében hullottak ki az elbeszélések tárházából, hanem abba eleve bele sem kerültek, mert el nem beszélhetőségük okán a beszélgetőpartner tudatosan elhallgatta őket.⁶⁶

Mindazonáltal a jelenben megismert elbeszélő, annak ellenére, hogy ugyanaz a személy, aki megélte az elbeszélte eseményeket, mégis idősebb lett, esetleg változott a társadalmi állása és feltehetően az őt körülvevő szociokulturális környezet is. Az önreflexív énképben konstruálódó narratív értelmezés dinamikusan változó természetének tudatában válik érdekes kérdéssé az, hogy az interjú alanya a jelenben milyen témákról nem kíván beszélni, és vajon milyen társadalmi, kulturális, esetleg személyes okok húzódnak az elrejtés szándéka mögött.⁶⁷ Milyen összefüggések fedezhetők fel a jelen és a kettős konstrukcióként értelmezett, vagyis a megélt és az aktuális körülményeknek megfelelően elbeszélte múltbeli események között.

Zárás helyett

Tanulmányomban az antropológiában és a történettudományban egyaránt alkalmazott szóbeli források kapcsán először a megismerés kérdéséhez kötődő, majd az írás gyakorlatát érintő,

⁶³ Alessandro Portelli, az oral history-kutatások nemzetközileg elismert olasz származású képviselőjének egyik beszélgetőpartnere a régi olasz dalok felvételekor két fasiszta nótát is elénekelt. A többszöri találkozások alkalmával azonban kiderült, hogy a férfi nem tagja egyetlen neonáci szervezetnek sem, mindössze a fasiszta dalokat is a régi nóták csoportjába sorolta. Alessandro Portelli: *i. m.* 30.

⁶⁴ A szakirodalom szerint az orális történeti kutatásokban a tabusítás kétféle gyakorlata ismert. Lásd részletesen Tóth Eszter Zsófia: *i. m.* 52.

⁶⁵ Dömötör Bea: *A rögzíthetetlen elbeszélői és olvasói pozíció. Népi önéletrások elemzése*. Tabula 2007. 1. 81. (Kiemelés D. B.)

⁶⁶ Vö. Keszeg Vilmos: Élettörténetek populáris regiszterekben. = *Ember, életpályák, élettörténetek*. Szerk. Jakab Albert Zsolt – Keszeg Anna – Keszeg Vilmos. Kvár 2007. 178–179. Az elhallgatott-kikényszerített történetekről lásd részletesebben: Keszeg Vilmos: *i. m.* 178–181.

⁶⁷ Alessandro Portelli: *The Peculiarities of Oral History*. History Workshop No. 12. Autumn, 1981. 102.

végül az interjúszövegek értelmezésére vonatkozó felvetések közül mutattam be néhányat részletesebben. Mindezekkel korántsem kívántam a két diszciplína között bármiféle tudományos hierarchiát felállítani, sokkal inkább azt igyekeztem szemléltetni, hogy az antropológiai megközelítés az oral history-módszerrel összefüggésben milyen elméleti és módszertani problémákat vet fel, és milyen alternatívákat nyújt(hat) a felmerülő kérdésekre. Ezek közül például kimaradt az etikai aspektus, ami napjainkban már az orális történeti interjúk esetében is egyre fontosabb szerepet tölt be.

A kortárs antropológia önreflexív, kritikai gyakorlata⁶⁸ különböző megoldásokat kínál az ismeretrepresentációs válságra, és annak belátása mellett, hogy a társadalomtudományi eszköztár mindössze részleges igazságok és valóságszeletek megismerését teszi lehetővé, nem mond le arról, hogy a kutatott témát a maga komplexitásában megértő módon tárgyalja.

Ethnography and Oral History

Keywords: oral history, cultural anthropology, meta-narratives, history studies, methodologies

Stories narrating about the past, as a research object and/or a method, have been part of cultural anthropology, as well as of history for more than 80 years now. In the last couple of decades, especially since the 1970–80's, significant changes have occurred in the approaches, methodologies and theories of both disciplines, which can be best described by the criticism concerning the bases of modern scholarly reasoning, such as the existence of meta-narratives or the existence of neutral, objective social science knowledge. Simultaneously, this is the period when the two above-mentioned fields have started to show intense interest in each other's theoretical and methodological problems.

In my paper, I do not intend to trace the history of oral history in cultural anthropology and history studies, I rather attempt to briefly discuss the following issues on the standpoint of anthropology: 1. the question of cognition, that is the nature of anthropological and oral history knowledge, and, in connection with this, the different ways how these kinds of knowledge are acquired (empirical experience and conducting an interview), 2. the process of creating a text, the practice of writing an ethnography in anthropology, and, 3. the ways of comprehending the contents of interviews, the process of interpretation. The reason for choosing to discuss these three topics is their capacity to raise important epistemic, theoretical and methodological questions in historical researches applying the oral history method.

⁶⁸ Ehhez lásd még Lajos Veronika: *A modernitás eleganciája. A kritikai szembenézés társadalomtudományi gyakorlatának néhány aspektusa*. Kultúra és Közösség 2013. 4. 43–54.